

ИНСОН КАПИТАЛИ НАЗАРЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Мансурова М.М.

СамИСИ мустақил тадқиқотчиси

Аннотация: Ушбу мақолада инсон капиталининг келиб чиқиш тарихи, шаклланиши ва ривожланиши кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: инсон, капитал, маданият, ахлоқ, меҳнат, тадбиркорлик, ташкилий, таълим, ижтимоий, ресурс, иқтисод, интеллектуал, қобилият, билим, маҳорат, кўникма, малака.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Мансурова М.М.

независимый исследователь СамИЭ

Аннотация: В данной статье рассказывается об истории, становлении и развитии человеческого капитала.

Ключевые слова: человек, капитал, культура, этика, труд, предпринимательство, организационный, воспитательный, социальный, ресурсный, экономический, интеллектуальный, способность, знание, мастерство, способность, квалификация.

Жаҳон иқтисодиёти фанининг тарихи XX аср бошига қадар ишлаб чиқариш жараёнида жисмоний капитал – ишлаб чиқариш воситалари, моддий ресурслар ва ҳоказолар асосий роль ўйнаганлигидан далолат беради. Чунки бу даврда технологияга қўшимча ресурслардан бири сифатида фойдаланиладиган табиий кучга эга иш кучининг бўлиши кифоя қиларди. Бироқ XX асрнинг ўрталарида рўй берган объектив жараёнлар вазиятни тубдан ўзгартирди. Фан-техниканинг жадал ривожланиши билимлар, кўникмалар, маҳорат, инсон қобилиятини биринчи ўринга

кўтарди. Бевосита инсон иқтисодиётни ривожлантиришнинг ҳаракатлантирувчи кучига айланди.

Бу ижтимоий муносабатлар тубдан ўзгараётганидан далолат берарди. Инсон омилининг кучайишига жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар ҳам таъсир кўрсатарди. Ходимлар ўз меҳнатлари натижаларини тақсимлашда, мулкда, фойдада иштирок этиш тизими орқали корхоналарни бошқаришда иштирок эта бошладилар, кооператив корхоналарнинг сони ва уларнинг самарадорлиги ҳам ортарди.

Натижада иқтисодиёт фанида “*инсон капитали*” категорияси шакллана бошлади. Унинг пайдо бўлиши иқтисодиёт ва у билан турдош фанларнинг иқтисодиёт ва ҳаёт талабларига жавоблари бўлди. Жамият ва иқтисодиёт ривожланишининг суръатлари ва сифатида инсон ва у томонидан тўпланган интеллектуал салоҳиятни чуқур тадқиқ этиш ҳаётий заруратга айланди.

Инсон капитали концепцияси XVII асрда пайдо бўлган деб ҳисобланади. Уни биринчилардан бўлиб 1676 йилда Вильям Петти¹ урушда курулларни йўқотишни инсон ҳаётини йўқотиш билан таққослаш асосида қўллади. У Англия учун урушда инсон

В. Петти бойлик ва унинг манбалари таркибига ер ва у келтирадиган рента, капитал ва ундан олинadиган фойда (фоиз) билан бир қаторда одамларнинг меҳнати, малакаси ва соғлиғига боғлиқ равишда, у ёки бу турдаги даромад келтиришини кўрсатган. Олимнинг фикрига кўра, инсон капиталининг миқдори ходимнинг бутун умри давомидаги иш ҳақи капиталлашиши билан баҳоланади².

Яна бир аср ўтгандан сўнг Адам Смит ва классик иқтисодий назариянинг бошқа вакиллар ҳам инсон капитали концепциясини эътироф

¹ Вильям Петти (*William Petty*, 1623—1687) — инглиз иқтисодчиси, Англияда классик сиёсий иқтисод асосчиларидан бири. Асосий асари: “Солиқлар ва йиғимлар тўғрисида трактат” (“*Treatise of taxes and contributions*”, 1662)..

² Петти В. Экономические и статистические работы / Петти В. Том 1. – М.: Соцэкгиз, 1940. - С.156.

этдилар. Адам Смит 1776 йилда ўзининг “Халқлар бойлигининг моҳияти ва сабаблари хусусидаги тадқиқотлар” асарида халқларнинг бойлиги асосан ишчилар сони ва улар кўникмасининг сифати билан белгиланишини кўрсатган.

Бундан яна юз йил ўтгандан сўнг Альфред Маршалл ҳам инсон капиталига узоқ муддатли инвестициялар самараси ва бу жараёнда инсоннинг ролини таҳлил этди.

Хақиқатдан ҳам жаҳоннинг тараққий этган давлатлари иқтисодиёти ўсиши тўғрисидаги статистика маълумотлари ўсишнинг классик омилларига асосланган ҳисоб-китоблардаги кўрсаткичлардан анча юқори эканлигини кўрсатди. Иқтисодиёт ривожланиши ва ўсиши жараёнларини таҳлил этиш инсон капиталини замонавий иқтисодиёт ва жамиятни ривожлантирадиган асосий ишлаб чиқариш ва ижтимоий омилга айланганидан далолат берди.

Маълумки, капиталнинг қомусий талқини – *капитал* (французча, инглизча «*capital*» ва лотинча «*capitalis*» сўзларидан — «*бои, асосий*») “даромад келтиришга қодир бўлган ёки одамлар томонидан товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш учун яратилган ресурслар”³ дир.

“Капитал” атамаси одатда келгусида ишлаб чиқаришда фойдаланалиши мўлжалланаётган меҳнат маҳсулотларига нисбатан ишлатилади. Капитални яратиш жараёни инвестиция киритиш деб аталади. Инвестиция киритиш дастлаб харажатлар қилиш, кейинчалик бу харажатларнинг қопланишини назарда тутди.

Дастлабки пайтда инсон капитали деганда одамларнинг меҳнатга бўлган қобилияти – таълим ва касб кўникмаларига инвестициялар жамланмаси тушунилган. Кейинчалик инсон капитали тушунчаси жиддий равишда кенгайди. Жаҳон банки экспертлари томонидан амалга оширилган энг сўнги ҳисоб-китобларда инсон капиталига истемол

³ Экономическая энциклопедия /Гл. ред. Абалкин Л.И. – М., 1999. С.271.

харажатлари – оилаларнинг овқатланиши, кийим–кечак, турар жой, таълим, соғлиқни сақлаш, маданиятга ва ҳоказоларга сарфлар, шунингдек давлатнинг бу мақсадлар учун харажатлари киритилган.

Юқорида қайд этилганлар умумлаштирадиган бўлса, инсон капитали *тор маънода* – бу инсоннинг интеллекти, соғлиғи, билими, сифатли ва унумли меҳнати ҳамда унинг турмуш сифатидир.

*Кенг маънода*ги инсон капитали – бу иқтисодий ривожланишнинг интенсив ишлаб чиқариш омили, жамият ва оилани ривожлантириш, меҳнат ресурсларининг билимли қисми, интеллектуал ва бошқарув меҳнати, яшаш ва иш жойи муҳитидир. Улар инсон капиталини ривожлантиришнинг ишлаб чиқариш омили сифатида самарали ва оқилона амал этишини таъминлаши керак.

Инсон капитали назариясига мувофиқ одамлар ўзларига инвестиция киритиб, имкониятларини кенгайтиришлари, давлат эса инсон капиталини бойитиш учун маблағ сарфлаб, миллий даромадни кўпайтириши мумкин. Бундай инвестицияларнинг самарадорлиги сарф қилинган маблағларнинг меҳнат унумдорлиги ортиши ва иш хақи кўпайиши орқали қопланишида ўз ифодасини топади.

Умуман, кенг маънодаги капитал дейилганда тўпланадиган, ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган ва даромад келтирадиган ижтимоий бойликнинг барча унсублари назарда тутилади. Бу Т. Шульц⁴ фикрига кўра, капитални: инсон капитали ва ашёвий капиталга изчил тақсимлаш имконини беради⁵.

Инсон капитали концепциясига тўлиқроқ аниқлик киритиш учун жисмоний ва инсон капитали ўртасидаги фарқни ажратиш талаб этилади.

⁴ Теодор Уильям Шульц (Theodore William Schultz, 1902 йил 30 апрель, Арлингтон —1998 йил 26 февраль, Иванстон, АКШ) — америкалик иқтисодчи, “ривожланаётган мамлакатлардаги иқтисодий ривожланиш муаммолари тадқиқотлари учун” 1979 йилги Нобель мукофоти лауреати. Асосий асарлари: “Жаҳон учун озиқ-овқат” (“Food for the World”, 1945); “Анъанавий аграр соҳасининг трансформацияси” (“Transforming Traditional Agriculture”, 1964).

⁵ Shultz T. Human Capital, family planning and their effects on population growth // American Economic Review. -1994. –May. P.45.

Капиталнинг бу икки тури муайян даражада, айниқса келажакда фойда олиш учун бугун маблағ сарфлаш масаласида ўзаро ўхшашдир. Шу билан бирга инсон капитали ўзига хос ноёб белгиларга эгадир. Жисмоний капиталдан фарқли равишда инсон капитали бевосита одамнинг ўзи билан боғлиқдир. Эркин жамиятда инсон капиталининг эгаси фақат шу инсоннинг ўзи бўлиши мумкин.

Капиталнинг бу шакли ҳам, масалан унинг эгаси бетоб бўлса қадрсизланиши, вафот этса бутунлай йўқотилиши мумкин. Мазкур ҳолат инсон капиталига инвестиция киритиш жисмоний капиталга инвестиция киритишга қараганда кўпроқ таваккалчиликни талаб этишидан далолат беради.

Инсон капиталини бошқаларга бера олмаслик ҳам унинг эгасига боғлиқлигини кўрсатади. Инсон ўз эътиқоди, мойиллиги, ҳаётий қадриятлардан келиб чиққан ҳолда ўз капиталидан турли самарадорлик билан фойдаланиши мумкин. Амалиётда аҳолида мавжуд бўлган инсон капитали захираси билан унинг меҳнат бозорда фойдаланилаётгани ўртасида катта тафовут бўлиши мумкин.

Ашёвий капитал бойликнинг бевосита моддий шаклига – бинолар ва иншоотлар, ер ва бошқа табиий ресурслар, дастгоҳлар, моддий–товар бойликлари захираларига эгадир. Ашёвий бўлмаган капитал ўз моддий шаклига эга бўлмасдан, жисмоний капиталда мужамлашади ва ушбу капитал сифати ёки самарадорлигини ошириши мумкин.

Одамларда мужассамланган ашёвий капитал инсонни шакллантириш учун зарур бўлган, яъни болаларни тарбиялашга чиқимлардир. Иқтисодчи Ж.Кендрик ноашёвий инсон капитали қаторига умумий таълим ва махсус тайёргарлик учун, соғлиқни сақлаш ва иш кучи ҳаракатланишига

ҳаражатларни киритади. Инсонда мужассамлашмаган ноашёвий капиталга илмий тадқиқотлар ва ишланмалар киради⁶.

Инсон капитали назариясини шакллантириш, уни ривожлантириш, илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилишига Т. Шульц улкан ҳисса қўшган. У биринчилардан бўлиб инсон капитали тушунчасига ишлаб чиқарувчи омил сифатида қараган. Олим саноат ривожланиши ва саноат ривожланишидан кейинги иқтисодиётда инсон капиталининг асосий ҳаракатлантирувчи куч сифатидаги ролини англаб етиш учун кўп иш қилди.

Т.Шульц ўзининг “Анъанавий аграр соҳасининг трансформацияси” асарида қишлоқ хўжалигидаги технологияларнинг ролига алоҳида эътибор қаратган. Унинг фикрига кўра, бу технологияларнинг даражаси, энг аввало фермерлар эгаллаган билимларга боғлиқдир. Фермерлар билими даражасининг пастлиги ҳосилдорлик ўсиши ва қишлоқ хўжалиги самарадорлиги ортиши йўлидаги асосий тўсиқлардан биридир.

Т.Шульцнинг ҳисоблашича, инсонга инвестиция киритишнинг асосий натижалари одамларда меҳнат қобилиятининг ортиши, уларнинг жамиятда самарали бунёдкорлик фаолиятини амалга ошириши, саломат бўлиши ва ҳоказоларда ўз ифодасини топади. У инсон капитали жамланиш ва такрор ҳосил қилинишга қодир деб ҳисоблаган. Олимнинг баҳолашича, жамиятда ишлаб чиқарилаётган жамланма маҳсулот умумий ҳажмининг тўртдан уч қисми инсон капиталини тўплашга сарфланмоқда. Ҳолбуки, XX асрдаги такрор ҳосил қилишга доир кўпчилик назарияларда бу кўрсаткич тўртдан бир қисмни ташкил этади, деб кўрсатилар эди. Инсон капитали назариётчиларидан Г. Беккер⁷ инсон капитали тушунчасини биринчи

⁶ Кендрик Дж. Совокупный капитал США и его функционирование. – М.: Прогресс, 1976. - С.113.

⁷ **Гэри Стэнли Беккер** (Gary Stanley Becker, 1930 йил 2 декабрда туғилган) — америкалик иқтисодчи, “микроиқтисодий таҳлил соҳасини инсоннинг қатор хусусиятларига қўллаш учун” 1992 йилги Нобель мукофоти лауреати. Асосий асарлари: “Камситишнинг иқтисодий назарияси” (“The Economics of Discrimination”, 1957), “Инсон капитали» (“Human Capital”, 1964), “Иқтисодий назария” (“Economic Theory, 1971”).

бўлиб микродаражада қўллай бошлади. У корхонадаги инсон капиталини инсон кўникмалари, билим ва маҳоратининг жамланмаси деб белгилаган. Бунда у ходимларни махсус ўқитиш, уларда махсус билим ва кўникмалар ҳосил қилишга алоҳида аҳамият берган. Г.Беккернинг ҳисоблашича, ходимларнинг махсус тайёргарлиги фирманинг рақобат устуворлигини шакллантиради. Бу бозорларда маҳсулотларнинг маълум ва машҳур бўлиши, пировард натижада фирманинг нуфузи, ноу-хауси ва савдо белгисида ўз ифодасини топади. Ходимларни махсус тайёрлашдан, энг аввало, фирма ва компанияларнинг ўзлари манфаатдор, шунинг учун улар буни ўзлари молиялаштирадilar. Таълимга чиқимлар ҳам таълим олиш учун бевосита харажатлар, ҳам муқобил чиқимлар – ўқиш даврида бой берилган даромадлардир. Унинг ҳисоблаб чиқишича, таълимга инвестициялар йилига тахминан 12,0 – 14,0 % миқдорида фойда келтиради.

Мазкур тадқиқотларнинг амалий аҳамият шундан иборатки, Г. Беккер инсон капиталига инвестициялар рентабеллигининг миқдорини аниқлади ва уни АҚШ даги кўпгина фирмаларнинг рентабеллиги билан таққослади. Хусусий таълим муассасалари сонининг кўпайиши, қисқа муддатли семинарлар ва махсус курслар ташкил этадиган консалтинг фирмалари фаолиятининг кенгайиши натижасида таълим фаолиятининг хусусий сектордаги рентабеллик даражаси тижорат фаолиятининг бошқа турлари рентабеллиги даражасидан 10,0 – 15,0 % ортиқ эканлигини кўрсатди⁸.

Жамланма ишлаб чиқариш таркибида алоҳида инсон капитали категориясини ажратиб кўрсатиш уни аниқроқ таркибий таҳлил қилиш имконини беради (2-расм).

⁸ Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ., сост., научн. ред., послес. Капелнюшников Р.И. –М.: ГУ ВШЭ, 2003.- С.121.

Америкалик иқтисодчи И. Бен-Поратнинг таснифлашига кўра, инсон капитали қуйидаги таркибий қисмлардан иборат:

1) инсон капиталини яратишда иштирок этаётган одамларнинг сифат хусусиятлари ва қобилияти;

2) бозорда таклиф этилаётган ҳамда бошқа ашёвлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишга киритилган капитал қисми⁹.

1-расм. Инсон капиталини шакллантириш ва ривожлантириш

Г. Беккер томонидан, шунингдек “махсус инсон капитали” тушунчаси ҳам муомалага киритилган. Бу категория “умумий инсон

⁹ Ben-Porath. The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earnings. – N.Y.; -L, 1970.- P.49.

капиталидан” фарқли равишда махсус тайёргалик натижасида эгалланган ҳамда фақат ўзининг корхонаси учун ишлаб чиқаришда манфаат келтирадиган билимлар ва кўникмалар жамланмасидир.

С.Фишер: “Инсон капитали инсонда мужассамлашган даромад келтириш қобилияти мезонидир. Инсон капитали туғма қобилият ва истеъдод, шунингдек олинган таълим ва малакадан иборат”¹⁰ деб кўрсатган.

Айрим олимлар инсон капитали таркибига унинг эгасининг ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиш имкони нуқтаи назаридан ёндашадилар. Жумладан О. Нордхог куйидигиларни таъкидлайди: “Таҳлил этиш нуқтаи назаридан, бир тарафдан, ходимларнинг солиғи ва малакасини, иккинчи томондан, уларнинг мотивацияси ва фирмага содиқлигини фарқлаш фойдалидир. Дастлабки икки унсур алоҳида бир ходимнинг топшириқни бажариш, яъни меҳнат қилиш бўйича асосий қобилиятини ташкил этади. Инсон капиталининг кейинги икки унсури эса мазкур ходим ўз малакасига кўра, ишда қандай фаолият олиб боришини акс эттиради. Қобилият ва хоҳиш биргаликда мазкур ходимнинг меҳнатга қобилиятини шакллантиради”¹¹.

И.В. Ильинский инсон капитали таълим капитали, соғлиқ капитали ва маданият капиталида иборат деб ҳисоблайди¹².

Инсон капитали таркибини кенгроқ таҳлил этиш учун функциявий ёндашув принципини ҳисобга олиш лозим. Функциявий ёнаошувнинг методологик принципи ҳодисани фақат унинг ички таркиби бўйича эмас, балки унинг функциявий мақсади, пировард фойдаланиш мақсади нуқтаи назаридан кўриб чиқишни талаб этади.

¹⁰ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономическая теория. — М., Юнити, 2002. - С. 21.

¹¹ Nordhoug O. Human Capital in Organizations: Competence, Training and Learning. – Oslo.: Scandinavian University Press, 1993. - P.52.

¹² Ильинский И.В. Инвестиции в будущее: образование в инвестиционном воспроизводстве. –СПб.: СПбУЭФ, 1996. - С.127.

Россиялик иқтисодчи С.А. Дятлов ушбу принцип бўйича инсон капитали инвестициялар натижасида шакллантирилган ва инсон томонидан жамланган соғлиқ, билимлар, кўникмалар, қобилият, мотивациянинг муайян захирасидир деган фикрни билдиради. Бу захира ижтимоий ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасида мақсадга мувофиқ фойдаланар экан, меҳнат унумдорлигини ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга ёрдам беради, бу билан мазкур инсоннинг иш ҳақи (даромади) кўпайишига таъсир кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абдурахманов К.Х., Абдуллаев А.М., Дадабаев Ш.Х. Региональная экономика и управление. –Т.: Фан ва технология. 2007.
2. Абель Э., Бернанке Б. Макроэкономика / Пер. с англ. Н.Габенова, А. Смольского; научн. ред. д.э.н., проф. Л. Симкина. — СПб.: Питер, 2008.
3. Абу Райҳон Беруний. Феруза (Жавоҳирлар ҳақида нақл ва ҳикоятлар). – Т., 1993.
4. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ. Сост., научн. ред., послес. Капелнюшников Р.И. –М.: ГУ ВШЭ, 2003.
5. Ирманов А. Человеческий капитал в Узбекистане: состояние и перспектива. –Т., 2009.
6. История экономических учений: Современный этап: Учебник / Под общ. ред. А. Г. Худокормова. — М.: ИНФРА-М, 2019.
7. Жданкин Н.А. Мотивация персонала. Измерение и анализ. Учеб.- практ. пособ. – М.: Финпресс, 2010.
8. Здоровье для всех: основная цель нового тысячелетия для Узбекистана.
9. Зокирова Н., Абдурахмонов О. Инкироз: оқибатлар, бартараф этиш, меҳнат муаммолари ва янги марраларга чиқиш. –Т.: “Фан технология”, 2009.